

Петрук О. М.,

orcid.org/0000-0002-4458-7654

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ФУНКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСИЧНИХ ЗАМІН У ПОЕТИЧНОМУ ПЕРЕКЛАДІ ТВОРІВ І. БУНІНА

Анотація. Статтю присвячено дослідженню функціонування лексичних заміни як засобів досягнення адекватності в поетичному перекладі. Матеріалом для аналізу слугували поетичні тексти І. Буніна та їх переклади українською.

З'ясовано, що унікальність смислової, або семантичної, і граматичної структури слова кожної конкретної мови призводить до незбігів у лексичних і граматичних системах, отже, і до труднощів, пов'язаних зі збереженням і передачею значень слів під час їх перекладу іншою мовою. Для вирішення означених проблем перекладачі-практики активно послуговуються окремим видом перекладацьких трансформацій – *лексичними замінами*, що представлені конкретизацією, генералізацією та модуляцією.

Конкретизація репрезентує перетворення транслатемами із ширшим значенням на одиницю перекладу з вузьким значенням. У перекладах творів І. Буніна конкретизація використовується з метою збереження форми поезії, для введення у друготвір культурно маркованого компонента, для підкреслення авторського ставлення до ліричного героя чи описуваної події.

Суть генералізації полягає в заміні транслатемами з вузьким значенням на одиницю із ширшим значенням. Таке перетворення в поетичному перекладі застосовується для збереження розміру, рими, римування та з метою розв'язання проблеми з культурно маркованим компонентом, який через свої сутнісні ознаки важко піддається перекладу.

Модуляція – це перетворення одиниці вихідної мови на одиницю мови перекладу, значення якої виводиться логічним шляхом зі значення транслатемами. Її використання в поетичному тексті забезпечує збереження образності, зображально-виражальних засобів, відтворення ідіостилу автора.

Лексичні заміни є одним із найскладніших видів трансформацій, що покликані представляти перекладацьку інтерпретацію тексту. Їх застосування вимагає від перекладача майстерності, тонкого відчуття індивідуального стилю, знання мови й бездоганного володіння її багатствами.

Ключові слова: функція, поетичний переклад, трансформація, лексичні заміни, конкретизація, генералізація, модуляція, транслатема.

Постановка проблеми. Основною метою будь-якого перекладу є встановлення функційної тотожності між першотвором і друготвором. Найчастіше для її досягнення мало лише передати всі мовні форми тексту оригіналу відповідниками в мові перекладу, оскільки нерідко таких повних аналогів просто немає. Відмінності у граматичній будові мов, семантичних полях, лексемах і фраземах, наявність специфічних категорій зумовлюють застосування спеціальних перекладацьких прийомів, які об'єднані терміном «перекладацькі трансформації».

Їх усебічне дослідження, класифікація, принципи застосування є першочерговим завданням теорії перекладу, оскільки такі перетворення репрезентують один з основних способів досягнення адекватності в перекладі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття *перекладацької трансформації* є одним із центральних у сучасному перекладознавстві (розвідки Л. Бархударова, В. Виноградова, О. Воробйової, В. Гака, М. Гарбовського, В. Карабана, Т. Кияка, В. Комісарова, В. Коптілова, І. Корунця, О. Чередниченка, Дж. Катфорда, Ж. Пантона, Ж.-П. Віне та Ж. Дарбельне, П. Ньюмарка й інших), і знати його теоретичні основи надзвичайно важливо для роботи будь-якого перекладача. Найбільш змістовними вважаємо класифікації Л. Бархударова [1, с. 190], В. Комісарова [2, с. 165], Р. Міньяр-Белоручева [3, с. 104], Я. Рецкера [4, с. 45], Ж.-П. Віне і Ж. Дарбельне [5], що здебільшого розрізняються лише взаємною співвідносністю, розподілом за класами чи іноді термінологією. Майже всі класифікації, за винятком запропонованих Ж.-П. Віне і Ж. Дарбельне, спираються на ті ж підстави, на рівні мовної системи. У них розрізняються лексичні (або лексико-семантичні) і граматичні перетворення.

Незважаючи на значний доробок у межах означеної теми, науковці й досі не дійшли спільної думки щодо суті поняття трансформації, докладно не описані її окремі види, хоча їх використання сприяє відтворенню мовно-культурних особливостей та логіко-смислових зв'язків оригіналу й перекладу.

Метою статті є дослідження функціонування лексичних заміни як засобів досягнення адекватності в поетичному перекладі. Матеріалом слугували поетичні тексти І. Буніна й україномовні переклади його поезій, здійснені Р. Ладикою, А. Казкою, М. Зеровим, М. Драй-Хмарою, І. Вирганом, Б. Олександровим, В. Стусом, М. Стріхою, І. Качуровським, Д. Павличком [6].

Виклад основного матеріалу. Смилова, або семантична, і граматична структури слова унікальні для кожної конкретної мови, а тому можуть не збігатися в лексичних і граматичних системах. Невідповідності у структурі різних мов призводять до труднощів, пов'язаних зі збереженням і передачею значень слів під час їх перекладу іншою мовою. У такому разі на перший план виходять так звані *заміни*, які можна маніфестувати як «відхилення від словникових відповідників». Це окремий тип трансформацій, сутність яких полягає в тому, що під час перекладу одиниця мови оригіналу замінюється такою одиницею мови перекладу, яка не є її прямим словниковим відповідником. Унаслідок цього відбувається певна втрата деяких компонентів семантики транслатемами. Такий тип перекладацьких перетворень може відбуватися на різних мовних рівнях.

Зважаючи на мовний рівень, на якому відбувається трансформація, усі заміни, услід за науковцями [1, с. 194; 2, с. 167; 3, с. 105, 107], класифікуємо на лексичні, граматичні та лексико-граматичні. Лексичні заміни представлені конкретизацією, генералізацією та модуляцією.

Конкретизація – це різновид лексичної заміни, що полягає в перетворенні транслатами із ширшим значенням на одиницю перекладу з вужчим значенням. Напр.: *Беру твою руку* і *долго смотрю на нее* <...> // *Вивчаю на твоїй долоні* ліній вишиття <...>. В оригіналі наявна лексема *рука* (каждая из двух верхних конечностей человека от плечевого сустава до кончиков пальцев, а также от запястья до кончиков пальцев), у перекладі – одиниця з конкретнішим значенням – *долоня* (внутрішній бік кисті руки).

У перекладах творів І. Буніна конкретизація часто застосовується з метою збереження форми поезії, напр.: *Зеленою травой усыпан весь амвон // Татарським зіллям встелений усей амвон*. Відповідник у перекладі *татарське зілля* (трав'яниста болотна рослинність з довгим мечовидним листям; використовується в медицині, парфумерії та лікарському виробництві) має вужче значення й виступає видовим поняттям щодо лексеми оригіналу – родового поняття. Дієслівна форма – дієприкметник – *усыпан* (покрыть сплошь поверхность чего-л. чем-л. сыпучим, мелким) відтворена дієприкметником *встелений* із конкретнішою семантикою (*класти що-небудь на якусь поверхню, рівномірно вкривати її, посипати шаром чогось; стелити*).

Варто зазначити, що найчастіше конкретизації піддаються лексеми, які належать до граматичного класу дієслова чи іменника, напр.: «*Дай мне звезду, – твердит ребенок сонный, – <...> // «Дай зірку, дай <...>» – крізь сон дитя белькоче*. У російській мові вербатов *твердить* (постоянно говорит, повторяет одно и то же) акцентує увагу на повторюваності дії, тоді як його відповідник в українській мові *белькотати* (нерозбірливо, без ладу щось говорити), крім звуження значення, зосереджує увагу на способі говоріння.

У прикладі:

*Хозяин умер, дом забит,
Цветет на стеклах купорос <...>
Помер газда, забито дім,
На шибях – купервасу дим <...>*

перекладач за допомогою конкретизації уводить у поезію культурно маркований компонент, виражений діалектизмом *хозяин* → *газда* (діал. господар) та застарілою лексемою *купорос* → *купервас* (заст. купорос).

Інший приклад демонструє введення культурно маркованого компонента за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки:

*У него ни имени, ни отчества,
Ни друзей, ни дома, ни родни:
Тихи гробового одиночества
Роковые дни.
Та – ні друзів, дому, ні родиньки,
Навіть імення й прізвища нема <...>
Стиха смерть жене й жене хвилиноньки,
Суне й суне споконвічна тьма.*

За допомогою пестливого суфікса *-оньк-* перекладач не тільки конкретизує семантику іменників емоційно-експресивним складником, але й наповнює текст фольклорними, народнопісенними мотивами. Підсилює фольклорну складову частину повтор дієслова *суне й суне*.

Інколи застосування конкретизації допомагає підкреслити авторське ставлення до ліричного героя чи описуваної події, напр.:

Опять вставай, опять возись с тазами!

И все при этом скудном ночнике,

С опухшими и сонными глазами,

В подштанниках и ветхом сюртучке!

Вставай изнов, тягайся знов з тазами! –

Та ще при сліпникові-каганці,

З опухлими і сонними очами,

В підштанниках, в блазенькім сюртучці.

Гіперонім *ночник* (маленький светильник, дающий слабое освещение и зажигаемый на ночь) у російській мові відтворено гіпонімом-прикладкою *сліпник-каганець* (небольшой светильник, що складається із гноста та посуду, у який наливається олія, лій чи гас), причому прикладка *сліпник* є новотвором перекладача, що забезпечує розкриття поетового ставлення до описуваних явищ. Таку ж функцію виконує конкретизатор *блазенький* (змени.-пестл. старий, ветхий, убогий, поганый) завдяки наявності емоційно-експресивного компонента лексичного значення (суфікс суб'єктивної оцінки *-еньк-*).

Рідше конкретизація використовується перекладачем для відтворення ідіостилю І. Буніна: *Осень листьев темной краской метит // Осінь міддю верхівіття мить, – розфарбовування поезії, насиченість її кольором*. У перекладі створюється яскравіша, барвистіша картина.

Перекладач сприймає, пізнає та репрезентує читачеві навколишній світ автора оригіналу за допомогою відчуттів, в основному зорових та слухових образів: *Ближний лес затихает // Ближній ліс замовкає*. Оживлення в оригіналі перетворюється на олюднення в перекладі, що притаманно поетичній творчості І. Буніна.

Генералізація – це різновид лексичної заміни, що є протилежним конкретизації. Суть її в тому, що транслатами з вужчим значенням замінюється під час перекладу одиницею із ширшим значенням. Напр.: *Баранов гонят на базар // Женуть худобу на базар* – видова назва в оригіналі (*бараны*) замінена родовою (*худоба*) у перекладі. Або:

Вдоль аллея, над сонными прудами,

Бреду я наугад.

Вздвж алей, над сонними ставками,

Іду я наздогад.

Лексема *брести* (идти медленно или с трудом) має у своїй лексичній структурі конкретизатор – спосіб виконання дії (*медленно или с трудом*). Її відповідник в українській мові *ити* (ступаячи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце у просторі) має ширше, узагальнювальне значення.

У поетичному перекладі генералізація застосовується передусім для збереження розміру, рими, римування. Генералізації піддаються в основному іменники, напр.:

А Весна в зазеленевшей роще

Ждет зари, дыханье затая <...>

А Весна в зеленому розмаї,

Дух тамуючи, зорі чека <...>

Лексеми *роща* відтворено як *розмаї*. Відповідники перебувають у відношенні включення, причому в першотворі – це гіпонім, у друготворі – гіперонім. Порівняймо: *роща* – *небольшой (обычно лиственный) лес // розмаї* – *що-небудь буйно розквітле, зелене (ліс, гай тощо)*. Значення лексеми у друготворі є ширшим щодо оригіналу, де представлено вужче значення.

Шляхом застосування генералізації інколи перекладач вирішує проблеми з культурно маркованим компонентом,

який через свої сутнісні ознаки важко піддається перекладу. У такому разі в тексті друготвору постає відповідник із ширшим значенням, напр.:

*Вот он идет проселочной дорогой,
Без шапки, рослый, думающий, строгий,
С мешками, с палкой, в рваном армячишке,
Держась рукой за плечико мальчишки.
Ось міряє він манівців простори –
Замислений, без шапки і суворий,
З торбинками й ціпком, у лахманині,
Тримаючися за плечко хлопчини.*

Проселочная дорога (грунтова дорога), що стала концептом у російській культурі, в українській мові репрезентована лексемою *манівці* (*кружний, обхідний шлях*). Безеквівалентну одиницю із суфіксом суб'єктивної оцінки *-ишк-*, що надає зневажливого відтінку, *армячишко* (*уничижит. старинная мужская верхняя одежда крестьян из толстого сукна в виде долгополого кафтана без сборок (изготавливался из грубой шерстяной ткани)*) відтворено одиницею з нівельованим культурним компонентом *лахманина* (*розм. старий, драний одяг*), яка теж у своїй семантичній структурі зберігає емоційно-експресивний компонент завдяки суфіксу *-нин-* та обмеженню у функціонуванні (ремарка *розмовне*).

Модуляція (смісловий / логічний розвиток поняття) – це різновид лексичної заміни, що полягає в перетворенні одиниці вихідної мови на одиницю мови перекладу, значення якої можна вивести логічним шляхом зі значення транслатемі. В основному значення одиниці першотвору й одиниці друготвору співвідносяться як причина й наслідок, засіб і результат, частина й ціле. Напр.: *Весенний отблеск был на скользких плитах // Весняний відблиск грав на мокрих плитах*. Застосувавши логічні перетворення, перекладач робить висновок, що *плиты скользкие*, імовірно, від дощу, роси чи інею, а отже, є *мокрими*.

Поезія І. Буніна насичена барвами:
*За окном свет и зной, подоконники яркие,
Безмятежны и жарки последние дни <...>
За окном светло и жар, подвконья у вохри,
Дни останні спокійні, спекотні, ясні <...>*

Кожна кольорема підкреслює індивідуальність його стилю. Зважаючи на цю особливість, перекладач відтворює транслатему шляхом логічної операції: *подоконники яркие* → *отличающиеся концентрированностью тона, цвета* → *яскравий колір, що впадає в око*, урахування пори року – *«последние летние дни»* – сема «жовто-червоний колір») → *вохра* (*природна мінеральна фарба червоно-брунатного або жовтого кольору*) → *підвіконня у вохрі*.

Основні функції модуляції в поетичному тексті – забезпечення образності, збереження зображально-виражальних засобів та відтворення ідіостилу автора.

*Молчат гробницы, мумии и кости, –
Лишь слову жизнь дана <...>
Мовчать гробниці, мумії і кости,
Але словам дана
Душа жива <...>*

Метафору *слову жизнь дана* перекладач переосмислює й відтворює як *словам дана душа жива*. Якщо в оригіналі І. Бунін лише оживлює слово, то інтерпретатор його поезії йде далі – він наділяє слово ще й душею.

*Горный ключ по скатам и оврагам,
Полусонный, убегают вниз.
Де струмок скелястим крутосхилом
Півзамріяно збігає вниз <...>*

Обраним художнім означенням *полусонный* (*одолеваемый дремотой; засыпающий или не совсем проснувшийся*) поет демонструє своє бачення зовнішнього світу. Перекладач інтерпретує таку картину дещо по-своєму, «переміщує» струмок із фізіологічного стану сну у психічний стан мрії, таким способом олюднює його; причому номінує новий стан оказіоналізмом, утвореним морфологічним префіксальним способом (*замріяно + пів*).

Оспівуючи дружину пророка Магомета Сáfію, І. Бунін возвеличує її:

*Счастлив тот, кто жизнью мир пленяет.
Но сто крат счастливей тот, чей прах
Веру в жизнь бессмертную вселяет
И цветет легендами в веках!
Слава тим, хто світ життям чарує,
Та сто крат славетні ті, чий прах
Певність вічного життя дарує
І цвіте легендою в віках.*

У перекладі транслатему *счастлив* (*тот, кто испытывает состояние высшей удовлетворённости жизнью, чувство глубокого довольства и радости*) логічно й за змістом перетворено на *славетний* (*який має широку популярність як свідчення загального схвалення, визнання чийось заслуг, таланту, доблесті*). Перекладач, хоч і показав власну інтерпретацію поезії у друготворі, проте не змінив емоційної напруги, з точністю передав прагматичну функцію оригіналу.

Іноколи модуляція виступає засобом творення тропа, відсутнього в оригіналі, наприклад, метафори:

*Значень не сыщете в них [в словах]
Значение их позабыто!
Не найдете значения в них,
Их значения встигло умерти!*

Транслатема та її відповідник в іншій мові *позабыто* // *встигло умерти* пов'язані відношенням причини й наслідку.

В аналізованому матеріалі було знайдено такі лексичні заміни, які є, на наш розсуд, невинуватими, оскільки вони призводять до значущих смислових втрат зазвичай змістово-підтекстової інформації, напр.:

*Внизу, вдоль просеки лесной,
Чернеет грязь в листве лимонной.
Внизу крива лимонный лист
Болото стежки лесовой.*

Замінивши іменник *грязь* іменником *болото* (*розріджена внаслідок дощів, розтавання снігу та іншого земля на шляхах, стежках; bagno, грязюка*), перекладач не зміг зберегти зорового образу, кольору – *чернеет*, який створює в поезії стан туги, приреченості, помирання. Епітети (*седое небо, лимонная листва*) підсилюють відчуття старості, тління, згасання.

Висновки. Отже, лексичні заміни є одним із найскладніших видів трансформацій: їх застосування вимагає від перекладача майстерності, тонкого відчуття індивідуального стилю автора, знання мови й бездоганного володіння її багатствами. У поетичних перекладах лексичні заміни функціонують: 1) як засоби збереження розміру, рими, римування вірша; 2) з метою розв'язання проблеми з культурно маркованим компонентом;

3) як засіб забезпечення образності; 4) для збереження зображально-виражальних засобів; 5) як репрезентанти ідіостилю поета. Крім того, лексичні заміни покликані представляти перекладацьку інтерпретацію тексту, що є важливим для точнішого та глибшого розуміння оригіналу; це також уможлиблює дати оцінку художній цінності твору, його корисності для читача. Завдання сучасного дослідника передусім полягає у виявленні подібності та відмінності картин світу, відображених і перероблених творчою художньою свідомістю перекладача, що є необхідним для взаєморозуміння й того діалогу культур, до якого закликає сьогодення.

Література:

1. Бархударов Л. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. Москва : Международные отношения, 1975. 240 с.
2. Комиссаров В. Современное переводоведение : Курс лекций. Москва : ЭТС, 2000. 192 с.
3. Миньяр-Белоручев Р. Общая теория перевода и устный перевод. Москва : Воениздат, 1980. 237 с.
4. Рецкер Я. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. Москва : Р. Валент, 2007. 244 с.
5. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Paris : Didier : Georgetown University Press, 1977. 331 p.
6. Бунін І. Зелені свята: Поезії / упор. Р. Ладика. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. 192 с.

Petryk O. Functional potential of lexical replacements in the poetic translation of I. Bunin's works

Summary. The article is devoted to the research on the functioning of lexical substitutions as a means of achieving adequacy in poetic translation. The material for the analysis was the poetic texts of I. Bunin and their translations into Ukrainian.

It was found that the uniqueness of the semantic and grammatical structure of a word in each language leads to inconsistencies in lexis and grammar, thus it creates difficulties in preserving and transmitting the meanings of words when translated into another language. To solve these problems, translators actively use a separate type of translation transformations – lexical substitutions, which are represented by concretization, generalization and modulation.

Concretization is the transformation of a translata with a broader meaning into a unit of translation with a narrower meaning. In the translations of I. Bunin's works, concretization is used in order to preserve the form of poetry, to introduce a culturally marked component into the translation, to emphasize the author's attitude to the lyrical hero or to the described event.

Generalization is the replacement of a translata with a narrower meaning by a unit with a wider meaning. Such a transformation in poetic translation is used to preserve size, rhyme, and to solve a problem with a culturally labeled component that is difficult to translate because of its essential characteristics.

Modulation is the transforming a unit of the source language into a unit of target language, which meaning is derived logically from the meaning of the translata. Its use in the poetic text ensures the preservation of imagery, tropes and reproduction of the author's style.

Lexical substitutions are one of the most complex types of transformations representing the interpretation of the original text. Their application requires a translator to be skilled, to have sense of individual style, knowledge of the language and impeccable mastery of its riches.

Key words: function, poetic translation, transformation, lexical substitutions, concretization, generalization, modulation, translata.